

AZ OROSZ–UKRÁN HÁBORÚHOZ VEZETŐ DÖNTÉSEK

I L Y A S H G Y Ö R G Y

Az alábbi írás arra világít rá, hogy milyen alapvető folyamatok járulnak hozzá a nemzetközi szereplők közötti ellentétek kiegyezéséhez, és ezek miképpen jelentkeztek már az orosz–ukrán háború előestéjén. Tekintettel arra, hogy a megértési folyamat legelején vagyunk, ezért az itt felvetett szempontok a kérdéskör csupán egyes részelemeit, a kirakó néhány darabját testesítik meg. Az alábbiakban először a háborúhoz vezető döntések racionális értelmezésének korlátairól lesz szó, majd a percepció szerepéről a nemzetközi kapcsolatokban s végül az észlelés szerepéről.

AZ ÉSZSZERŰSÉG HATÁRAI

„Az optimizmus vagy a feltételezett optimizmus egyik fajtája azzal érvel, hogyha elég kitartóan gondolkodunk, elég észszerűek vagyunk, akkor minden problémánkat meg tudjuk oldani. [...] Hogy ez valóban így volt-e, annak eldöntését a történészekre bízom; annyi bizonyos, hogy a mai, észszerűségeen alapuló reményeink ennél sokkal szerényebbek” – írja kijózanító módon Herbert Simon.¹ Az egyik alapvető általános feltételezésünk, hogy az államok viselkedése erősen támaszkodik a racionális gondolkodásra.² Ez a feltételezés, ugyan eltérő súllyal, de mindegyik elméletben megjelenik a nemzetközi kapcsolatok tudományterületén belül, ami részben az általánosan domináns *homo rationalis* – *homo economicus* világképpel függ össze. Tudjuk azonban, hogy a viselkedésgazdaságtan, a kognitív pszichológia és más kutatási programok is rámutattak már a *homo rationalis* világnézet gyengeségeire, a kognitív torzítások, az irracionalitás, a korlátozott racionalitás kutatása révén. Ezen kutatási programok szerint az emberi észszerűségnek igenis vannak objektív korlátai.

A realizmus a létfontosságú nemzeti érdekek védelmére és biztosítására vonatkozó racionális törekvésként írja le az államok viselkedését. Azonban érdemes szem előtt tartani azt a tény, hogy a realizmusnak fontos pszichológiai előfeltételei vannak. A tiszta racionalitás inkább kivétel. „Az emberi lények azonban hajlamosak szubjektív lencsén keresztül látni a világot, és inkább döntéshozatali heurisztikákat [*shortcuts*] használnak, ahelyett, hogy gondos elemzést végeznének”³ – mindennek következményei vannak a ténylegesen meghozott külpolitikai döntésekre vonatkozóan.

A korlátozott racionalitás a meglehetősen kíméletes jellemzése a valós helyzetnek: „A korlátozott racionalitás alapfeltételezése az, hogy az egyének szándékaik szerint racionálisak. Noha a döntéshozók megpróbálnak racionálisak

1 Herbert SIMON: *Az észszerűség szerepe az emberi életben*. ford. BERÉNYI Eszter, Gondolat, Budapest, 2004. 11.

2 Miles KAHLER: *Rationality in International Relations*. *International Organization*, 1998/4.

3 Brian RATHBUN: *The Rarity of Realpolitik*. *International Security*, 2018/nyár. 8.

lenni, a korlátozott kognitív képességek és a részleges információk korlátozzák őket, így a cselekvéseik legjobb szándékaik és erőfeszítéseik ellenére sem lesznek teljesen racionálisak.”⁴ Vagyis a korlátozott racionalitásnak vannak objektív racionális korlátai (a teljes körű releváns információ hiánya) és objektív pszichológiai korlátai (heurisztikák alkalmazása a döntéshozatal során vagy téves percepciók kialakítása, fenntartása). Mindez szükségszerűen megjelenik a nemzetközi kapcsolatokban is, például úgy, hogy a korlátozott racionalitás befolyásolja a kormányzatok döntéshozatalát a háborúhoz kötődő döntéshozatal során is.⁵

A háború és béke sorsdöntő, elsőrendű problémájának megoldását döntően befolyásolja az a bizonytalanság, amely „más nemzetek viselkedésére és a közös kitalálás játékunkra is kiterjed” (Herbert Simon). Itt van például rögtön a fenyegetés észlelésének (percepciójának) a kérdésköre. A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tudósok régóta központi szerepet tulajdonítanak a fenyegetés észlelésének a háború, az elrettentés és a kompetencia, a szövetségek és a konfliktusmegoldás elméleteiben. A fenyegetettség észlelésének pszichológiai dimenziója, mely elkülönül a katonai képességek által megjelenített fenyegetettség észlelésétől, a szándékok észlelésére (*perception*) és téves észlelésére (*mis-perception*) vonatkozik. A kutatók megkülönböztetik tehát azt, hogy a vezetők/döntéshozók mit észlelnek fenyegetőnek, kiemelten a másik fél szándékait, és milyen bizonyítékai vannak a fenyegetésnek akár a szándékok, akár a katonai képességek szintjén. Az elrettentés racionális modelljeit, amelyekben a jelzések és hitelesség elemei kiemelten fontosak, minden esetben ki kell egészíteni a szándékok percepciójával. „Csak az elmúlt évtizedekben kezdtek a tudósok komolyan foglalkozni a szándékkal mint a katonai képességektől független fenyegetésforrással, és olyan modelleket építeni, amelyek kifejezetten a szándéokra összpontosítanak a háború okainak magyarázatában”,⁶ a döntéseket ugyanis legalább annyira befolyásolják az észleléseink, a hiedelmeink, a paradigmáink, mint a tényadatok a katonai létszámokról stb. Például az elrettentés elmélete a realizmushoz kapcsolódik, és a legszembetűnőbb példája az észszerűség alkalmazásának a nemzetközi kapcsolatokban, mégis lényegi eleme abban gyökerezik, hogy a nemzetközi szereplők miként észlelik és értelmezik egymás kapacitásait, jelzéseit és szándékait, vagyis nem elég jónak/erősnek/elszántnak stb. lenni, annak is kell látszani, mégpedig a másik szemszögéből.

Az észlelés és téves észlelés kérdésköre olyan pszichológiai előfeltétel, amely a nemzetközi kapcsolatok mindegyik főbb elméletében szerephez jut, nemcsak a realizmusban, hanem a liberalizmusban és a konstruktivizmusban is.⁷ A részletes bemutatást mellőzve, megemlíthető néhány példa: a realizmus számára fontos anarchia önmagában hordozza a fenyegetés észlelését és kezelését; a liberalizmus számára fontos politikai intézmények és érdekegyeztetések működtetése mások észlelésétől nem függetleníthető; a konstruktivizmus számára a kérdéskör még relevánsabb, a szocializációtól kezdve, mely a másokkal való interakcióra és így mások észlelésére épül, egészen az önmeghatározás, identitás témáig. Másképp fogalmazva a szándékok percepciója, a racionális döntéshozatalt korlátozó tényező releváns mindegyik paradigmán belül, és így annak magyarázó ereje túlmutat az egyes izmusok korlátain.

Az észszerűség határai egyben rámutatnak a haladásba vetett hit korlátaira is. A haladásba vetett hitet, John Gray szavaival élve,⁸ aláássza az a tény, hogy a legveszélyesebb fenyegetések, amelyekkel ma szembesülünk, a bővülő emberi tudás és a változatlan emberi természet, illetve emberi szükségletek kölcsönhatásának eredményei. A legjobb példák között ezek találjuk: tömegpusztító fegyverek elterjedése, ami válasz a megoldhatatlan politikai konfliktusokra;

a háborús döntéshozatal korlátozott racionalitású

4 James G. MARCH: *Bevezetés a döntéshozatalba*. ford. BOLGÁR Judit – OLASZ Enikő, Panem, Bp. 2000. 21.

5 Jan FABER: On Bounded Rationality and the Framing of Decisions in International Relations. Towards a Dynamic Network Model of World Politics. *Journal of Peace Research*, 1990/augusztus.

6 Janice STEIN: Threat perception in international relations. The Oxford handbook of political psychology. Oxford U. P., Oxford, 2013. 364.

7 Robert JERVIS: *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton U. P., Princeton, 2017. 26.

8 John GRAY: An illusion with a future. *Dædalus*, 2004/nyár. 14.

KARTE VON EUROPA IM JAHRE 1914

1914 750.

[A]

Gezeichnet von W. Trier

England verbirgt seine Flotte unter der Heimat Rock, die Dogge Irland im Rücken. König Oskar von Schweden sieht „gespannt“ auf Russland. Frankreich zieht sich mutig zurück, während sich Spanien süßem Nichtstun hingibt: Belgien — hat ihm schon! Deutschland und Oesterreich-Ungarn teilen gute deutsche Hiebe nach allen Seiten aus. In der Schweiz herrscht guter „Wille“ Italien ist treu bis zum Tod — dem Sieger. Sicilien vulkanischer Boden, sonst aber ganz ruhig. Montenegro — Lausebände, Serbien — Schweinebände! Der König von Durazzo — Albanien — verlässt sein Volk. Griechenland und die Türken haben sich zum Pressen gern Ferdinand von Bulgarien möchte auch etwas abhaben. Carolus von Rumänien? Russland will das Ganze verschlingen, es wird ihm aber nicht gelingen!

PREIS DER DOPPELKARTE 30 PF.
10% dieses Preises erhält das
„CENTRAL-COMITÉ VOM ROTEN KREUZ.“

Régi mese – Európa szatirikus geopolitikai térképe az I. világháború kezdetén (W. Trier, Berlin, 1914) (Wikimedia Commons)

éghajlatváltozás, melynek fő oka a népességnövekedés, amit a tudomány gyakorlati alkalmazása és a fejlődő iparosodás kölcsönhatása tett lehetővé; szűkös természeti erőforrások kimerítése, mely folyamat mögött ott van az életszínvonal emelése világszerte, de elsősorban a fejlett ipari társadalmakban.

Azért nem tudjuk megoldani minden problémánkat, elérni valódi haladást, elkerülni a háborúkat, mert az emberi észszerűségnek vannak korlátai, és azok befolyásolják a döntéshozatalunkat. Ráadásul, ha a kitartó gondolkodással és észszerűséggel meg lehetne oldani minden problémánkat, akkor a politika és a nemzetközi politika, mint önálló alrendszer, nem fejlődött volna ki a történelem során. A háborúk kapcsán és általában a nemzetközi kapcsolatokban nagyon fontos megkülönböztetni a valós tényeket és a döntéshozók hiedelmeit, amelyek legalább ugyanolyan súllyal rendelkeznek minden döntésben, mint maguk a tények.

PERCEPCIÓ A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOKBAN

Nézzük most meg, miképpen befolyásolja a döntéshozatalt a fenyegetés észlelése a nemzetközi kapcsolatokban. A fenyegetés, például az elrettentés érdekében eszközölt fenyegetés, nem beszél önmagáért – a fenyegetés megértését, értelmezését csakis az észlelés révén valósítjuk meg. Tehát az elrettentés minden esetben a másik észlelésén, interpretációján, megértésén áll vagy bukik. Az egyéni észlelési folyamatokban számos tényező lehet fontos az érzelmi állapottól kezdve egészen a megszokott értelmezési mintáig. Az államok szintjén a helyzet tovább bonyolódik azáltal, hogy az észlelés közösségi szinten alakul ki a közös értelmezés, kommunikáció különböző szereplői és folyamatai révén, sőt itt is szerepet kapnak a kollektív érzelmek.⁹

9 Jonathan MERCER: Feeling like a state: social emotion and identity. *International Theory*, 2014/3.

A racionális magyarázatok szerint a döntéshozók a fenyegetés észlelésében és a háborúhoz kapcsolódó döntésekben gyakran nem rendelkeznek teljes körű releváns információval. A pszichológiai magyarázatok szerint a döntéshozók esetében a fenyegetés észlelésére és a háborúhoz kapcsolódó döntésekre hatással vannak a kognitív torzítások, a heurisztikák alkalmazása, az érzelmek, és mindezek a fenyegetés téves észleléséhez (alul- vagy túlbecsléshez) vezethetnek, így pedig aláássák a racionális döntéshozatalt. Például Janice Stein szerint az iraki háborúról szóló egyik 2003-as tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy a racionalista magyarázatok a háborúról önmagukban hiányosak, és ki kell egészíteni őket pszichológiai magyarázatokkal a fenyegetés észleléséről és a döntéshozatról.¹⁰ Egy erre vonatkozó megállapítás szerint: „Az iraki háborúban a kulcsfontosságú információs kudarcok a döntéshozatal kognitív torzításaiban gyökereztek, nem pedig az ellenfél általi szándékos félrevezetésben. Valójában mind az Egyesült Államok, mind Irak önámításban, elfogult döntéshozatalban és korábbi hiedelmek frissítésének kudarcában leledzett, ami nincs összhangban azzal a feltételezéssel, hogy a szereplők minden rendelkezésre álló információt megkeresnek és felhasználják.”¹¹ Ez a típusú racionalitástól való eltérés rendkívül beszédes és általános is ahhoz, hogy komolyan vegyük más esetekben is.

Jervis írja az alapvető fontosságú könyvében, hogy „ha igaz, hogy a másik szándékainak észlelése a politikai döntéshozatal kulcsfontosságú eleme, és hogy ezek az észlelések gyakran tévesek, akkor fel kell tárnunk, hogyan látnak az államok másokat, és miért és hol hibáznak gyakran az észlelés során.”¹² A kutatók az elmúlt néhány évtizedben rendkívüli méretű munkát elvégeztek már az észlelést torzító tényezők feltárásától az eltérő szituációkban várható hatásuk beazonosításán keresztül egészen az egyes politikai döntések potenciális hatásainak feltárásáig.

A fenyegetés észlelése alapvetően a szándékok észlelésére és a képességek észlelésére támaszkodik. Egyik elem sem problémamentes. A szándékok célorientált viselkedést feltételeznek, márpedig a szereplők gyakran nem ismerik kellő mértékben saját preferenciáikat, ráadásul ezek idővel változhatnak is. Míg a képességeknek egyik része (hadsereg létszáma, fegyverrendszerek) könnyebben megismerhető, addig a másik része (harc morál, motiváció, lojalitás) nehezebben értékelhető. Mégis, háború és béke ügyében ezekre az észlelésekre kénytelenek támaszkodni a döntéshozók. A kutatók kimutatták, hogy a döntéshozók eltérően észlelik és értékelik más államok viselkedését, mint saját államuk viselkedését. Például mások által hozott egyes döntéseket egyértelműen fenyegetőnek értékelhetik, míg ha hasonló döntéseket hoznak ők maguk, akkor másoktól elvárják, hogy azokat ne értékeljék annak.

Az iraki háborúhoz kapcsolódó, fentebb említett tanulmány arra jutott, hogy a racionális megközelítések önmagukban nem tudják megmagyarázni, hogy miért annyival fenyegetőbbnek/veszélyesebbnek észlelték Irakot az amerikai vezetők 2003-ban, mint 1998-ban. Az ország képességei nem változtak jelentősen, és a vezető személye sem változott, vagyis a szándékok terén sem beszélhetünk jelentős változásokról. Ugyanakkor a Clinton- és a Bush-adminisztrációk világlátásában, hiedelmeiben való különbségek kétségtelenül befolyásolták az iraki fenyegetés észlelését az amerikai oldalon. Ráadásul az Egyesült Államok szisztematikusan alábecsülte a háborúból következő saját költségeit, Irak pedig figyelmen kívül hagyta a Bush-kormányzat eltökéltségének egyértelmű jeleit. Mindkét oldalon motiváltak voltak az említett torzítások (*motivated reasoning*), vagyis egyik fél sem vett tudomást olyan információkról, amelyek megkérdőjelezték volna meglévő hiedelmeit. Hasonló torzítások, hasonló motivált észlelés számos más konfliktusban is kimutatható.

a döntéshozók a háborúhoz nem rendelkeznek teljes körű információval »»

10 STEIN: *I.m.*

11 David A. LAKE: Two Cheers for Bargaining Theory. *International Security*, 2010/tél. 9.

12 JERVIS: *I.m.* 113.

AZ OROSZ-UKRÁN HÁBORÚ ELŐESTÉJE

Az Egyesült Államok az elmúlt hónapokban igyekezett elrettenteni Oroszországot a háborútól és ennek érdekében számos fenyegetést fogalmazott meg és kommunikált. Mostanra egyértelmű, hogy ez sikertelen stratégiának bizonyult. Számos nézőpontból lehetne vizsgálni a választott stratégiát, annak implementációját és a kudarc okait. Most csupán egy fontos dimenzióra világítanak rá.

Régóta kimutatták, hogy a fenyegetések kiválthatnak félelemhez vagy éppen haraghoz kapcsolódó érzelmi reakciót. A félelmet kiváltó fenyegetések legvalószínűbben habozásra és kockázatkerülő magatartásra készítenek, vagyis sikeressé teszik az elrettentést. A haragot kiváltó fenyegetések azonban eltökéltségre és kockázatelfogadásra készítenek, vagyis éppen ellenkező hatást érnek el. Ráadásul azok a fenyegetések, amelyeket a célpontok megalázónak¹³ tartanak, valószínűleg haragot és így kockázatot elfogadó választ váltanak ki. Mindebből egyértelmű, hogy a stratégia sikere azon múlik, hogy miképpen észleli a cselekvést a másik fél. Könnyedén lehet amellett érvelni, hogy az amerikai elrettentés nem félelmet, hanem haragot váltott ki az orosz döntéshozókból és a társadalom szélesebb rétegeiből is. Az elsőre vonatkozó bizonyítékok bőven találhatóak az orosz döntéshozók nyilatkozataiban és a katonai döntéseket indokló beszédekben, de tetten érhetők azon nemzetközi szereplők nyilatkozataiban is, akik közvetlen kapcsolatban voltak az orosz döntéshozókkal (Macron elnök például). A másodikra vonatkozó bizonyítékok az elérhető közvélemény-kutatási eredmények, amelyek egyértelműen jelezték a növekvő negatív viszonyulást a nyugati országokhoz az orosz társadalmon belül.

Másik példa a NATO szerepéről szóló vita. A vita megértéséhez vissza kell térnünk egy pillanatra ahhoz a módszertani követelményhez, hogy szükségyszerű megkülönböztetni azt, hogy a vezetők/döntéshozók mit észlelnek fenyegetőnek, köztük kiemelten a másik fél szándékait, és milyen bizonyítékai vannak a fenyegetésnek akár a szándékok, akár a katonai képességek szintjén. Ezen megkülönböztetés révén rájöhethetünk, hogy az orosz vezetők döntéseit komolyan befolyásolja, ahogyan ők a NATO-t észlelik. Ebből a szempontból kevésbé releváns, hogy a NATO önmeghatározása (védelmi szövetség) és saját döntéseinek a megítélése (védekező intézkedések) micsoda, ha az ellenfél – a klasszikus biztonsági dilemmával összhangban – ezeket agresszióként értékeli. Mégpedig bizonyítékok sora (ismét csak az orosz vezetők nyilatkozatai és az Oroszországban lebonyolított közvélemény-kutatások) utal arra, hogy a NATO-t fenyegetésként értelmezték/értelmezik az országban. Ez az észlelés pedig közrejátszik a döntéshozatal folyamatában.

Hasonló a vita a NATO-bővítéshez kapcsolódó ígérek kapcsán. A történelmi kutatások arról szólnak, hogy voltak szóbeli ígérek, amelyeket azonban nem formalizáltak.¹⁴ Ebből kifolyólag a nyugati szereplők könnyedén érvelnek

azzal, hogy ezek irrelevánsak (ráadásul azt is meg lehetne kérdejelezni, hogy mely politikai vezetők s milyen joron adtak szóbeli ígéreteket), míg az orosz szereplők könnyedén érvelhetnek azzal, hogy az ígérek valóságosak voltak, és így feltételezhetik a szándékos félrevezetést, sőt megalázást. Valóban látjuk is, hogy az orosz észlelés ezt a min-tát követi, ez befolyásolja az orosz döntéshozatalt.

Tekintve, hogy itt az orosz észlelésről van szó, a népszerű nyugati tényellenőrző elemzéseknek nincsen hatásuk az orosz döntésekre.

A kilátáselmélet, amely a heurisztikus eljárások alkalmazását magyarázza, azt sugallja, hogy a vezetőknek különösen ébernek kell lenniük a fenyegetésértékelés során, amikor ellenfelük a veszteség tartományában van, pontosabban veszteségként észleli és így is éli meg saját helyzetét.¹⁵ Ilyenkor gyakran alábecsülik a szereplők a fenyegetést, ugyanis a veszteségek észlelése miatt az adott

valószínűsíthető volt a kockázatokat elfogadó döntések meghozatala

13 Joslyn BARNHART: *The Consequences of Humiliation. Anger and Status in World Politics*. Cornell U. P., Ithaca, 2021.

14 Mary Elise SAROTTE: *Not One Inch*. Yale U. P., New Haven, 2021.

15 Jack S. LEVY: *Applications of Prospect Theory to Political Science*. *Synthese*, 2003.

nemzetközi szereplő éppen kockázatelfogadó magatartást tanúsít(hat) – a veszteség pedig cselekvésre ösztökéli. Oroszország kommunikációja évek, sőt évtizedek óta azt jelezte, hogy saját pozícióját veszteségi szakaszban lévőnek észleli, vagyis valószínűsíthető volt a kockázatokat elfogadó döntések meghozatala.

Ukrajna esetén egy másik torzítást említhetünk meg. „Amikor az egyik állam rendkívül ellenségesnek látja a másikat, hajlamos arra, hogy bizonyos kérdésekben a legtöbb kompromisszumot elfogadhatatlannak találja. Mivel a másik követeléseit illegitimnek értékeltek, ésszerűtlennek tűnik, ha csak egy kicsit is engedni kell.”¹⁶ Ez a torzítás megmagyarázza, hogy az ukrán politikai elit miért utasította el és késleltette a minszki megállapodások implementációját. Bár a nemzetközi közösség elfogadható kompromisszumként tekintett az egyezményre, az ukrán fél egy ellenséges állam illegitim követeléseként értelmezte azt. Utólag még látványosabbak az említett kompromisszum előnyei mindegyik érintett számára, köztük az Európai Unió országai számára is, akik a kompromisszum megfogalmazásában egyébként részt is vállaltak.

Ezek a példák rávilágítanak arra, hogy egyfelől számos torzító tényező, észlelés téríti el a döntéshozatalt a racionalitástól, másfelől a nemzetközi kapcsolatokban mások percepcióinak ignorálása negatív következményekkel jár. Mindegyik közvetve vagy közvetlenül érintett nemzetközi szereplő döntéshozatalában a háborút megelőző időszakban lehet találni torzításokat és hibákat, ezek tárgyilagos, értékkitevételeket nélkülöző feltárása azonban időbe kerül, így az érdemi munka várhatóan csak a konfliktus lezárását követően indulhat meg. A fő következtetés ebben az esetben az lenne, hogy a háborúval foglalkozó diskurzus egyelőre látványosan leegyszerűsítő (és ez részben érthető), idővel azonban szükség lesz egy összetettebb, cizelláltabb megértésre, mert enélkül a háborút követő hosszú távú rendezés lehetetlen lesz bilaterális, európai és világszinten, és esetleg újabb konfliktusokhoz vezet majd.

A háborúhoz vezető út megértése nélkül nem lehetséges jó politikai döntéseket hozni a béke érdekében. Az itt bemutatott értelmezési megközelítés nem helyettesít, csak kiegészít más megközelítéseket, segítheti azokat – remélem így lesz. ■

Titkos háború – Victoria Nuland külügyminiszter-helyettes Ukrajnában működtetett amerikai biolaboratóriumokra vonatkozó elszólásán ironizáló felirat az Oroszországi Föderáció T-72-es harckocsiján (Telegram / Twitter / Reddit)

16 JERVIS: *I.m.* 104.